

УДК 811.161.2'373.7

А. В. Гребенюк

ТИПОЛОГІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КОМПОНЕНТОМ-ФАУНОНІМОМ

Гребенюк А. В. Типологія фразеологізмів з компонентом-фаунонімом.

Стаття присвячена проблемі створення типології фразеологізмів з компонентом-фаунонімом в українській мові, яка ґрунтується на формуванні в межах того чи того етнокультурного угруповання стійких мовних структур, кожна з яких через наявність особливої внутрішньої форми пов'язана із дискурсивно стереотипною комунікативно-прагматичною ситуацією.

Ключові слова: зоонім, фразеологічна одиниця, фаунонім, анімалізм, зоофразеологізм, стереотипний зооморфний еталон, партонім.

Гребенюк А. В. Типология фразеологизмов с компонентом-фаунонимом.

Статья посвящена проблеме создания типологии фразеологизмов с компонентом-фаунонимом в украинском языке, которая базируется на формировании в пределах той или иной этнокультурной

группировки стойких языковых структур, каждая из которых изза наличия особой внутренней формы связана с дискурсивно стереотипной коммуникативно-прагматической ситуацией.

Ключевые слова: зооним, фразеологическая единица, фауноним, анимализм, зоофразеологизм, стереотипный зооморфный эталон, партоним.

Grebenuk A. V. The typology of phraseological units with faunic component.

The article deals with the problem of forming typology of phraseological units with faunic component in the Ukrainian language based within an ethnic and cultural group of stable language structures each of which owing to special inner form is connected to discursively stereotypical communicative and pragmatic situation.

Key words: fauneme, phraseological unit, partonime, animalism.

Фразеологія як продукт мовного семіозису зберігає й репродукує етнічну онтологію і здійснює мовну категоризацію, тому аналіз фразеологічної концептуалізації світу сприяє поглибленню знань про семантику, синтактику і прагматику мови загалом, їхній зв'язок з етносвідомістю та культурою. В. М. Телія підкреслює, що фразеологізми «можуть виконувати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення або вказувати на їх символічний характер і в цьому вигляді виступати як мовні експоненти культурних знаків» [7, с. 250].

Одними з найпоказовіших у цьому аспекті є фразеологічні одиниці з ознаками тваринного світу, які дослідники називають по-різному: «фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом» (В. Бойко), «фразеологічні одиниці із зоосемічним компонентом», «зоосемічна фразеологія» (А. Семотюк), «стереотипні зооморфні еталони» (Т. Гончарова), «фразеологія живої природи», «зоосемічні фразеологічні одиниці», «фразеологія природи» (Н. Петрова), «зоофразеологія» і «зоофразеологізми» (В. Ужченко).

Під зоофразеологізмами (ЗФ) ми розуміємо порівняно чітко окреслену – семантично й тематично – групу стійких надслівних мовних утворень, у складі яких є фауноніми (зооніми) або їх образно-генетичні елементи; зоофразеологіми функціонують як відтворювані метафоричні, переважно експресивні одиниці вторинного найменування [8, с. 1].

Отож, аналіз зоофразеологічної концептуалізації світу у семантичних, синтактичних і прагматичних дослідженнях мови, її зв'язку з етносвідомістю та культурою є беззаперечним. Одним із нагальних завдань цього вивчення є створення типології ЗФ, яка дозволяє узагальнити та структурувати отримані в ході наукових розвідок результати.

Зоофразеологізми досліджували такі вчені, як В. Виноградов, В. Білоноженко, І. Гнатюк, В. Дятчук, Н. Неровня, Т. Федоренко, Л. Юрчук, та інші. Утім, вони чітко не визначили місце зоофразеологізмів, не створили їх типологію. Причиною цього є лише побіжна фіксація таких одиниць і непослідовний епізодичний аналіз цих утворень.

Вивчення процесу перенесення стереотипів тваринного світу на риси людської вдачі, поведінку, дії людини, т. зв. процесу стереотипізації, плідно проводять, такі вчені, як О. Селіванова, М. Алефіренко, В. Маслова [1; 4; 6]. Вони частково дослідили витоки зоофразеологізмів: відзначили, що найрізноманітніші зіставлення людей зі звірами і птахами побудовано

за природною подібністю, при цьому враховано досвід, характеристики, притаманні тваринам, оповіді про міфічні властивості окремих звірів і птахів. Проведені дослідження дозволили розкрити сутність типології ЗФ, як продукту етнопсихології, унікального народного світосприйняття. Проте, аналіз стереотипів, які сприяли виникненню компаративної фразеології, пов'язаної з фауною, є недостатнім для завершеної типології зоофразеологізмів, хоча і є одним із важливих невід'ємних напрямків цієї розвідки.

Здійснюючи дослідження на тему «Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні», Д. Ужченко виділив 12 фразеосемантичних груп (ФСГ) в межах фразеотематичних груп (ФТГ) [8]. Він зокрема розробив складну типологію ЗФ, але, зважаючи на інший предмет свого дослідження, не приділив належної уваги семантиці та класифікації зоосемічного компонента.

Ураховуючи викладене, метою цієї статті є постановка проблеми створення типології зоофразеологізмів, визначення перспектив подальших розвідок у цьому напрямку.

Тваринний світ завжди був водночас близьким і загадковим для людини, він збагачував спектр найменувань власних ознак, якостей, дій, станів за рахунок знакових ресурсів тваринного світу з огляду на свої уявлення, його оцінки, стереотипи. Відомий філософ С. Булгаков зауважував: «Людина є всетварина і в собі містить мовби всю програму творіння. У ній можна знайти і риси орла, і лева, й інші душевні якості, що утворюють основу тваринного світу, цього спектра, на який може бути розкладеним білий цвіт людства» [3, с. 249].

Згідно з концепцією Д. Ужченка [8], у межах ФТГ (фразеотематичних груп) виділяємо такі основні ФСГ (фразеосемантичні групи):

1) ЗФ зі значенням якісної характеристики особи, що передають:
а) загальну характеристику особи: *заблукана вівця, покірливе теля, біла ворона*; б) вікову характеристику: *старий горобець, старий лис*; в) фізичну силу / слабкість, спритність / неспритність: *сильний як ведмідь (бик, віл), слабкий як кошеня, легкий як метелик, незграбний як слон*;

2) ЗФ зі значенням фізичного і психічного стану людини: *[і] вола з'їв би, коти шкребуть на серці в кого, під джмелем*;

3) ЗФ зі значенням поведінки чи реакції особи: *і вухом не веде, завилати хвостом, закусити вудила*;

4) ЗФ зі значенням зовнішнього вигляду, портретної характеристики особи: *товстий як слон, хоч цуценят бий, ходити гоголем*;

5) ЗФ зі значенням дії, занять особи: *звивати гніздо, ловити рибу в каламутній воді, нести ярмо*;

6) ЗФ зі значенням обставинної характеристики дії: *гуде як бугай у болоті, метатися як загнаний звір, летіти як на крилах*;

7) ЗФ зі значенням якісної характеристики предмета: *на риб'ячому пуху, [і] собака не вгризе, осине гніздо, на курячій ніжці;*

8) ЗФ зі значенням кількісної характеристики (міри) предметів чи квантитативних характеристик, пов'язаних з особою: а) «дуже багато» – *[і] кури не клюють, як бджіл у вулику, як комашки;* б) «дуже мало» – *як кіт наплакав, як у горобця на коліні;*

9) ЗФ зі значенням часу: *до других (третьох) півнів, коли рак свисне, діал. як горобці вперед хвостами полетять;*

10) ЗФ зі значенням сприйняття відстані у просторі, місця або напрямку дії: *де козам роги правлять, куди ворон кісток не заносить; хоч конем грай;*

11) ЗФ із значенням побажань, емоційності: *ні пуху ні пера, щоб тебе вовки з'їли!, на kota помисл;*

12) ЗФ як образні перифрази назв предметів, істот (осіб): *собача радість, козяча ніжка, благородні птахи, пернаті друзі, вовки моря, діал. донбаська чайка «ворона».*

Зважаючи на ці наведені 12 груп зоофразеологізмів, беручи до уваги таку їх складову як зоосемічний компонент, можна визначити семантику ЗФ, а саме виділити: риси характеру, які представляє ЗК у складі фразеологізмів; поведінку, фізичну характеристику. Семантика ЗФ відповідатиме тим стереотипам ознак представників фауни, які склались впродовж тривалого часу та є усталеними у народному уявленні.

Так, спостереження за різними тваринами, їхньою поведінкою, взаємодія з людиною створювали в етносвідомості певні стереотипи шляхом «алгоритмізації» у наївній картині світу ознак тварин та пов'язаних із ними сценаріїв, зокрема, і вербалізованих у продуктах культури, як-от піснях, казках, байках, релігійних текстах, міфах тощо.

М. Алефіренко називає таке стереотипне проектування ритуалізацією як «формуванням у межах того чи іншого етнокультурного угруповання стійких мовних структур, кожна з яких через наявність особливої внутрішньої форми пов'язана із дискурсивно стереотипною комунікативно-прагматичною ситуацією» [1, с. 280]. В. Маслова визначає стереотип як «таке явище мови та мовлення, такий стабілізаційний фактор, який дає змогу, з одного боку, зберігати і трансформувати деякі домінантні складники культури, а з іншого, – виявити себе серед «своїх» і водночас упізнати «свого» [4, с. 110].

Отже, стереотип – це передусім уявлення, явище свідомості, що відображається в мовних знаках чи текстах або інших семіотичних кодах культури. Перенесення стереотипів тваринного світу на риси людської вдачі, поведінку, дії людини має метафоричну природу, хоч деякі культурологи вважають, що першими елементами людської мови були метафори, а мова була заміщенням ритуалів: «перші слова були священними іменами як соціальні імперативи, а ці імена були

метафорами» [5, с. 52–53]. Такі твердження можна проектувати на специфіку формування стереотипів тваринного світу.

Стереотипізація ознак тварин і закріплення їх за певним типом людей є подвійною, зворотною метафорою. Спочатку людські якості приписували тваринам (*собаці – відданість, зайцю – боязливість, лису – хитрість, бджолі – працюватість, змії – підступність, обачність, навичу – гордовитість, курці – нерозумність, свині – нахабство, баранові – упертість, дурість, риби – мовчазність* і т. ін.), а далі ці фіксовані ознаки, можливо, підкріплені фольклором як символи, усталювалися за певним видом тварин, знаки яких використовували на позначення людини на підставі наведених стереотипів.

Досліджуючи фаунонімічні стереотипи, які передували виникненню зоосемічних компонентів (ЗК), а тим більше – зоофразеологізмів, наголошуємо, що отримані результати їх аналізу дозволять додатково конкретизувати семантику ЗК, класифікувати їх за різними критеріями, чим забезпечити більш повну типологію зоофразеологізмів, з урахуванням історичних особливостей їх формування та особливостей етносвідомості їх творця – українського народу.

Так, досліджуючи в такому контексті фразеологізми із зоосемічним компонентом, відзначаємо, що, наприклад, вівця асоціювалася з покірністю, смиренністю, а іноді з безвольністю; віл – роботящістю, терплячістю, водночас, – упертістю, непоступливістю; бджола – працюватістю, з іншого боку, – метушливістю, злістю; собака – відданістю, але з негативного боку – навіженістю, оскаженілістю; лисиця – хитрістю, проворністю, втім – підступністю, підлістю. Отже, з одними і тими ж представниками фауни наші предки пов'язували різні, іноді семантично протилежні стереотипи, що повинно бути враховано як при класифікації зоосемічних компонентів, так і зоофразеологізмів.

Утім, за твердженнями О. Селіванової, тваринний світ може бути представленим у фразеологічному фонді мови не тільки зоонімами, а й іншими знаками суперконцепту «тварина», зокрема, – партонімами різних тварин, предикатами, властивим тваринам, що репрезентують певні сценарні структури етносвідомості [6, с. 155]. Так, сценарії поведінки тварин, що містять партонім «крила», аналогізуються з наявністю або втратою впевненості, енергії, сили людиною (*виросли крила* – хто-небудь відчуває прилив сили, енергії, натхнення; *розправити крила* – повною мірою виявляти свої сили, здібності, *опустити крила* – втратити впевненість в собі, примиритись з чимось, зневіритись у своїх силах) [9]. Отож, при типологізації повинні враховувати й такі складові.

Типологія фразеологізмів із зоосемічним компонентом потребує вдосконалення шляхом узагальнення наявних наукових доробок. ідсумовуючи викладене, до перспектив подальших розвідок у цьому напрямку слід віднести:

– дослідження структури фразеологізмів із зоосемічним компонентом, для чого необхідно класифікувати зоосемічний компонент (біологічний аспект), визначити основні типи фразеологізмів із ЗК, визначити семантику ЗК;

– дослідження семантики фразеологізмів із зоосемічним компонентом, у рамках якого необхідно розкрити риси характеру, що представляє ЗК у складі фразеологізмів; поведінку, фізичні характеристики.

Визначальною особливістю розробки та оптимізації типології ЗФ, на нашу думку, має бути врахування етнічно-історичної стереотипізації фаунонімічних ознак, полізначення стереотипів, як наслідок, – вироблення типології ЗК та ЗФ. Для того, щоб вдосконалити наявні класифікації фразеологізмів із фаунонімічним компонентом, треба здійснити комплексне дослідження усіх їх складових, визначити типові стереотипні комунікативно-прагматичні ситуації та фаунонімічні ознаки, після чого буде можливим вирішення проблеми систематики фразеологічних одиниць.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Поетическая энергия слова : синергетика языка, сознания, культуры / Н. Ф. Алефиренко. – М., 2002.
2. Білоноженко В.М. Словник фразеологізмів української мови / Білоноженко В. М., Гнатюк І. С., Дятчук В. В., Неровня Н. М., Федоренко Т. О. – К. : Наукова думка, 2008.
3. Булгаков С. М. Свет не вечерний : созерцание и умозрение / С. М. Булгаков. – М. : Республика, 1994.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.
5. Пигалев А. И. Культурология / А. И. Пигалев. – Волгоград : Либрис, 2002. – 419 с.
6. Селиванова Е. О. Когнитивная ономазиология : [монография] / Е. О. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
7. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвистический аспекты. – М., 1996.
8. Ужченко Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні. Автореферат. – Х., 2000.
9. Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / укладачі: Л. Паламарчук, В. Винник, В. Білоноженко. – [2-ге вид.]. – К., 1999. – Кн. 1–2.
10. Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру Фразеологічного словника української мови / Л. А. Юрчук // Мовознавство. – 1983. – № 5.